

УТОПІЯ І МАГІЯ: РАКУРСИ СПІВВІДНОШЕННЯ

Окреслено такі характеристики утопії, що ще не набули висвітлення в сучасному філософському її осмисленні. Згідно з авторською версією, в історії утопії та утопічної свідомості достатньо очевидним фактом є їх спорідненість із магією. У статті докладно простежені форми присутності магії в окремих утопічних творах, проте наголос зроблено на моментах принципової схожості утопічного та магічного ставлення до дійсності: і в утопії, і в магії присутнє прагнення досягти майже неможливої мети шляхом зосередження свідомості та використання мови. Ключові слова: утопія, магія, належне, бажане.

Утопічна свідомість як і її основний продукт – утопія, вже не трактуються соціально-гуманітарними науками і громадською думкою як щось виключно мрійливе, суб'єктивне, а тому й зайве. Відоме співвідношення «від утопії – до науки» сьогодні можна цілком виправдано обернути і цим позначити інший інтелектуальний маршрут: «від науки – до утопії». Маємо на увазі перш за все той факт, що сучасна наука без сміливих кидків – проєктів у майбутнє, проєктів, що межують із фантастикою, сьогодні постає безперспективною. Крім того, людська громадська думка, засвоївши постулат про те, що можливості науки обмежені, що вона не дає відповіді на найважливіші питання людського буття, у цих питаннях повертається від науки до ненаукових і позанаукових форм знання, а у певному розумінні й до утопії.

Сучасними дослідниками визначені дуже важливі позитивні функції утопії та утопічної свідомості як у певних соціальних сферах, так і в активному стані оптимально діючої свідомості. Наприклад, К. Ясперс, М. Блох, Е. Гіденс окреслюють утопію та утопічну свідомість як вихід у «буття–можливість», у «ще-не-буття» з тим, щоб у таких сферах отримати імпульси для подальших модифікацій суспільства. У цьому плані утопію розглядають як деякі попередні проєкти майбутніх станів життя – бажаного чи оптимального для людини. Цікаво зазначити, що проєктивну роль утопічна орієнтованість свідомості може відігравати не лише у суспільних процесах, а й в індивідуальному житті [7, с. 323]. У наш час інтерес до утопії та утопічної свідомості не вщухає, а, можливо, у певних аспектах ще й посилюється. Бібліографія досліджень, спеціально присвячених утопії, надзвичайно об'ємна [див.: 14]. Проте, як це часто буває у наукових дослідженнях, розширення горизонту бачення певних явищ ще більш урізноманітнює їх проблематику, принаймні, саме таку картину ми можемо спостерігати нині довкола феномену утопії. На наш погляд, доволі цікавим постає такий ракурс аналізу утопії, який з певною умовністю можна назвати її перегукуваннями з містичним, утаємниченим. В історичному плані саме в такому контексті ми можемо згадати знамениту працю Томазо Кампанелли «Місто Сонця» і твір Ф. Бекона «Нова Атлантида», хоча приклади можна й збільшувати.

У цій статті ми хочемо привернути увагу до суттєвих, на нашу думку, аспектів «родинних» зв'язків утопії з магією. Натяк на цей зв'язок у свій час був вдало окреслений Г. Уелсом: «Утопії повинні залишатись у тій сфері, яка має найбільш важливе значення для життя людства, а ця сфера, поза сумнівам, полягає у відношеннях людей між собою. Тому найвеличнішими утопіями... постають релігії. Яку релігію ми не візьмемо, вона незмінно стосується взаємин між людьми і незмінно... змальовує світле майбутнє, в якому всі будуть однаково щасливими, усі будуть рівними» [12, с. 121]. Щодо релігії, то цей аспект утопії давно вже перебуває в полі зору дослідників, а ось щодо магії, то тут ситуація виглядає інакше: про це майже не згадують фахівці в галузі вивчення утопії та утопічної свідомості. Хоча у певному сенсі зближення утопії з магією ніби впадає у вічі.

Звернімося до того, як трактують магію у спеціальних дослідженнях. Прочитуємо наукове видання: «... Магія являє собою в основному мовний феномен і використовує спеціальну ... мову, що відрізняється від повсякденної мови...; магія – граничний випадок, який демонструє силу й активність мови...» [8, с. 598]. І далі: «У ході магічної дії відбувається підміна цілей; завдання перетворення природи вирішується шляхом зміни колективної психології, а зміни психіки приводять до розв'язання практичної проблеми» [там само].

Автори деяких видань не обмежуються констатацією рис магії, а намагаються дати їм пояснення: «Магія – чаклунство, чарівництво, зачаровування, обряди, покликані надприродним шляхом вплинути на світ (явища природи, людей, духів)» [13, с. 207]. І далі: «Віра у можливість безпосереднього магічного впливу на природу виходила з почуття партиципації (прилучення) з нею людини, притаманного первісному загалу...» [там само]. Доволі відомий у свій час автор, приділивши спеціальному дослідженню магії понад 100 сторінок, переглянувши низку її трактувань і концепцій (М. А. Катрен, В. Робертсон-Сміт, Ф. Джевонс, Е. Дюркгайм, М. Мос, П. Сентіва, Дж. Фрезер, К. Той та ін.), автор наводить низку висновків щодо того, що справді постає суттєвим для магії. Зокрема, він пише: «Магія заснована на вірі людини у свою здатність безпосередньо впливати на об'єкт і досягати бажаної мети» [10, с. 412]; вона, далі, «користується методами примусу надприродних сил» [10, с. 412] і «впливає на природні та надприродні ества надприродними засобами» [10, с. 413]. Наприкінці дослідження, підводячи йому підсумок, автор намагається виділити те, що є спільним для різних проявів магії. Сюди він відносить: «ідею здатності людини впливати надприродним способом на явища зовнішнього світу» [10, с. 502], вважаючи її суто психологічним підґрунтям магії, але при тому підкреслюючи присутність у магії надприродного зв'язку подій [10, с. 504]. Не забудьмо також і про те, що у магії дослідники часто підкреслюють її мовну природу, базування магічних дій на певних текстових процедурах.

Для порівняння наведемо одне з визначень утопії: «Утопія – це докладне та послідовне описування уявного, але локалізованого у просторі й часі суспільства...» [11, с. 8]. В іншому варіанті до означеного описового характеру утопії додаються й інші важливі її риси, зокрема, утопія пов'язується з «палким бажанням (іноді фантастичним) переробити існуючий соціальний організм за якимись нормами, які беруться як взірець» [9, с. 464]. У цьому ж виданні утопія подається як «задум здійснити нездійсненне» [9, с. 654]. Цілком очевидними постають певні симптоматичні збіги у наведених визначеннях: по-перше, це те, що як в окресленні магії, так і наведених характеристиках утопії йдеться про мовні феномени (описування, наголос на функціях мови), по-друге, йдеться про особливі способи зміни дійсності – не шляхом практичної перетворювальної діяльності, а шляхом зміни психіки, формування уявлень, взірців та ін. Щоправда, у випадку магії мова спрямована на певні зміни психології та природних процесів, у той час, як утопія інколи питання про реалізацію свого проекту залишає або відкритим, або поза увагою. У такому разі вона також виконує функцію певного доцільного впливу на психологію. Ось судження С. Кьєркегора, в якому, правда, йдеться про міф, проте у цьому випадку тут виправдано може фігурувати утопія: «Теорія вчить, як змінити життя, мистецтво пропонує щось, що краще від життя, цікавіше за нього, творить міфи, які інколи захоплюють цілі покоління і стають життєвими стилями...» [цит. за: 11, с. 9-10].

В утопії доволі прозорим є перебування на першому плані спроби виразити в описово-мовних формах полум'яне бажання вийти за межі існуючого, переш за все – суспільного стану речей і в якийсь, скоріше за все, суто магічний спосіб утвердити принципово інший стан. Або ж, інакше – прилучитися до певного, небувалою та ідеального стану справ. Особливість утопічної конструкції у тому, що вона доволі часто задовольняється самим лише такого роду красивими описами суспільства, а для того, щоб підкреслити його абсолютний незбіг з існуючим суспільством, здійснюється спеціальне конструювання форми розриву ідеального суспільства з реаліями життя: або ідеальне суспільство опиняється на острові, або у невідомій частині планети, або у віддаленому минулому. У магії, як ми знаємо, саме бажаний результат постає чи не головним виправданням усієї процедури, отже її основний інтерес спрямований на зміну певного реального стану справ. В утопії, з огляду на сказане, скоріше мова йде про зміни внутрішнього стану людини або її душевного стану. Проте опосередковано утопія також прагне утвердити хоч якусь реальність того, що вона подає як найкраще життя: вона хоче надійно вселити утопію в інтимні схованки душі, щоб вона волала про потребу стати реальністю. Тут ніби прямо не присутній надприродний момент, однак апеляція до глибин душі по суті впритул наближає утопічну конструкцію до чогось вищого, урочистого, незвичного.

Відзначена спорідненість магії та утопії інколи приводить до несподіваних результатів, коли магичні прагнення прямо виливаються в утопічні проекти, а останні пов'язуються з магією. Звернімось до цікавих історичних прикладів. Одна з таємничих постатей європейського

середньовіччя – Роджер Бекон (1214–1292). З одного боку, його вважають чи не фундатором емпіричного методу пізнання у зв'язку з тим, що він високо шанує досвід, а з іншого боку, народна свідомість змальовує його як чародія, чаклуна і мага, який безумовно володіє магічними засобами і методами взаємодії з дійсністю, такими, наприклад, як здатність вільно пересуватись у просторі, з нічого створювати речі та картини дійсності [5, с. 75-77]. Але при цьому не можна не звернути уваги на те, що у народну легенду про монаха Бекона включено доволі великий фрагмент відомого твору Ф.Бекона «Про тайні діяння мистецтва і природи і про ницість магії», що доволі часто подається як своєрідна давня техно-утопія. І хоч у назві цього твору, як і в його змісті, магія нібито відкидається, насправді негативній оцінці підлягає шахрайська магія, а не та, що базується на проникненні у приховані сили природи.

Традиційну магію Р. Бекон не втомлюється ганьбити і заперечувати вже внаслідок того, що у магічних книгах «брехня настільки надмірна, що неможливо відрізнити істинне від хибного» [1, с. 421]. Проте, з одного боку, Р. Бекон наголошує на тому, що заклинання та примовляння, навіть хибні за своїм змістом, можуть виконати позитивну роль, оскільки «душа здатна на багато чого стосовно свого тіла завдяки своїм сильним бажанням» [1, с. 423], а примовляння можуть збудити й актуалізувати такого роду бажання. З іншого боку, «будь-що, що діє, продукує від себе у зовнішню матерію силу та species» [1, с. 423], а оскільки людська гідність вища від рослин і тварин, «то людина є набагато більш здатною утворювати сили та species, і випромінювати тепло для зміни тіл» [1, с. 425]. Міркуючи далі у тому ж напрямі, Р. Бекон стверджує, що «природна сила у членах тіла підкорюється силам і бажанням душі» [1, с. 427], й тому «завдяки словам відбуваються зміни, які стосуються інших духовних аспектів – у відповідності з тим, що вважається відповідно силами природи» [1, с. 427].

Отже, можемо ще раз переконатись у тому, що Р. Бекон виступає проти магії, що базується на омані та не спирається прямо й осмислено на знання природи людини (людської душі), на знання природних явищ і законів. Вважаючи себе цілком освіченим у такого роду справах, він не тільки не заперечує можливостей людини впливати на зовнішні явища і процеси за допомогою слів і навіювань, а й намагається підвести під такі здатності певні раціональні підстави. Але у підсумку виходить, що у Р. Бекона йдеться про визнання так званої «раціональної магії» – магії, що не культивує невігластва, а стимулює до вивчення людини і природи. Звідси стає зрозумілим і наступний пасаж філософа: «Слід, однак, розглянути те, що багато з книг, які вважаються магічними, такими насправді не є, але містять у собі гідність мудрості; а які з них є підозрілими, а які – ні, тому навчить досвід будь-якого мудреця. Бо якщо хтось віднайде у якихось із них діяння природи або мистецтва, тоді ця книга має бути ним прийнята, а якщо ні, то відкинута як підозріла» [1, с. 429]. Далі Р. Бекон удається до описів численних відкриттів і досягнень, які можуть бути здобуті людьми, якщо вони будуть розвивати пізнання природи і працювати над удосконаленням засобів своєї життєдіяльності. Називаючи серед таких можливих досягнень кораблі без веслувальників, вози, які рухались би без тварин, апарати для польотів, мости без опор та ін., філософ водночас апелює до цілком фантастичних і магічних переказів, згадуючи фантастичних тварин (василіск) і фантастичні пристрої, здатні створювати ілюзії присутності надмірної кількості коштовних мінералів або металів. До того ж Р. Бекон удається й до поширеного в ранні часи аргументу стосовно того, що мудрість не слід записувати і робити доступною широкому загалу людей [1, с. 447].

Отже, міркування Р. Бекона дають нам чудовий ілюстративний матеріал для того, щоб переконатись у тісному поєднанні, навіть – сплетінні елементів магії з утопічними проектами, У міркуваннях Р. Бекона ми знаходимо і визнання сили слова, і розуміння важливості його впливів на стани душі, і визнання можливості для людини, натхненної певними ідеями (і словами) впливати на реальний стан справ і реальні явища дійсності. Тому можемо стверджувати й те, що зміст утопій не вичерпується дією раціональних конструювань, які поширюються від часів Відродження, а й додають до таких конструювань як їх смислове спрямування елементи магічних процедур.

Звернімося тепер до так само доволі відомого утопічного проекту – до твору Т. Кампанели «Місто Сонця». Сюжет твору є доволі простим: йдеться про бесіду мореплавця із гостинником, де він розповідає про відвідання унікального міста, що живе за цілком іншими законами, ніж більшість людства. У тексті прямо не йдеться про магію, але містяться певні твердження, що на неї вказують. Наприклад, усе життя міста так або так регулюється на основі таємничих наук, таких

як астрологія і метафізика; автор згадує також про священні науки, які вивчаються у храмах, проте не деталізує, про які науки йдеться. У тексті трактату автор доволі докладно описує регулювання процесів відтворення населення, де йдеться про їх ретельну регламентацію та про узгодження всіх їх аспектів із рекомендаціями знаків Зодіаку. Цікаво відзначити, що головний правитель Міста Сонця – священик, якого водночас іменують метафізиком, а всі науки вміщені в одну – єдину книгу під назвою Мудрість. Т. Кампанела протиставляє знання, зібрані у книжках і розподілені між різними науками, умінню проникати у задуми Творця світу, вважаючи, що знання окремих наук не робить людину розумною. Автор згадує також і про таємні засоби, які використовуються для забезпечення урожаю та про ті ж астрологічні визначення сприятливих умов для тваринництва. Натяк на магічні засоби можна побачити й у тому, що судна громадян Міста Сонця можуть рухатися завдяки якимсь хитрим механізмам, до того ж солярії винайшли апарати для повітряного плавання, принцип дії яких є таємним; йдеться також і про символічні зв'язки між речами світу [6, с. 38]. Мешканці Міста Сонця, за словами Т. Кампанели, створили свою нову астрономію. І далі автор стверджує: «Вони щиро вірять в істинність пророцтв Ісуса Христа щодо знамень у Сонці, Місяці й зорях... Вони визнають, що надзвичайно важко вирішити, чи створений світ з нічого, чи з уламків інших світів або хаосу... та вилучають багато доказів проти вічності світу на основі аномалій... Сонце і зорі вони шанують як живі ества...» [6, с. 33]. У космосі, на думку автора, існують симпатичні зв'язки [6, с. 34], які надають світобудові тієї спорідненості, що постає неодмінною основою магії.

Розглянуті твердження відомого твору Т. Кампанели, на мій погляд, дають усі підстави бачити у судженнях автора доволі велику дозу прихильності до магії та магічних способів людських дій, а, головне, ця прихильність виливається у цілком прозоре переконання автора в тому, що вищий спосіб суспільного буття може базуватися лише на чомусь незвичному та скоріше символічному, ніж реалістичному.

Ще одним прикладом зближення магії з новими абрисами майбутнього можна побачити у відомому творі Ф. Бекона «Нова Атлантида». Він, як відомо, не був завершеним, але являв собою своєрідні підсумки попередніх міркувань автора щодо ролі знань і наук в оновленні принципів людського буття. У творі автор описує фантастичну країну Бенсалем, яка процвітає завдяки шанобливому ставленню до знань і поваги до можливостей людини. Знову-таки, у тексті «Нової Атлантиди» немає прямих звернень до магії, але, з одного боку, фігурують винаходи атлантів, які передбачають використання магії, а, з іншого – Ф. Бекон в інших працях прямо засвідчував своє ставлення до магії. Зокрема, досліджуючи роль і значення різних наук у зростанні можливостей людини та її впливу на природні процеси і явища, він віддає належне метафізиці, завданням якої вважає «зібрання аксіом не однієї якоїсь науки, а багатьох наук» [2, с. 210]. Міркуючи над тим, у який спосіб можна було б отримати не просто випадкові або часткові знання про природу, Ф. Бекон вважає, що це має бути наука, яка володіє мистецтвом відкриття та використання форм: «Лише відкриття форм спроможне це зробити» [2, с. 244]. І далі йде відомий науковцям пасаж, який стосується ролі магії: «А якщо ми вважаємо, що та частина метафізики, яка досліджує форми, повинна розвиватися, то звідси випливає, що так само повинна розвиватись і магія, котра з нею пов'язана. Але тут, як мені здається, слід вимагати відновлення давнього та шанованого значення слова «магія», яке тривалий час сприймалось у поганому розумінні. Адже у персів магія вважалася піднесеною мудрістю, знанням загальної гармонії природи, а ті три царі, що прийшли зі Сходу, щоб уклонитися Христу, називалися магами» [2, с. 244-245]. Але при тому Ф. Бекон вимагає відрізнити раціональну магію як мистецтво перетворювати природу на основі проникнення в її закони від так званої «натуральної магії», дію якої на людей він порівнює з дією снодійних речовин [див.: 2, с. 245]. В іншому міркуванні він дещо деталізує свої уявлення про магію, називаючи три основні науки, що спираються на віру та фантазію: це «астрологія, природна магія і алхімія» [2, с. 115]. Він підкреслює, що прагнення цих наук цілком шляхетні, зокрема, магія спрямовує філософію до «великих звершень», проте шляхи і способи реалізації такої мети є помилковими [2, с. 116]. У «Новому Органоні» Ф. Бекон закликає уважно придивлятися до магії, оскільки під її фантастичними нашаруваннями можуть ховатись якісь важливі природні сили і причини [4, с. 141]. У підсумку в «Новій Атлантиді» філософ, у дещо урочистій формі змальовуючи досягнення фантастичної країни Бенсалем, явно робить поступки магії, коли,

наприклад, пише про спеціальні височенні башти, в яких або досягається висока температура завдяки їх близькості до Сонця, або, навпаки, дуже низка через занурення у землю [3, с. 515], штучно створені дощі з різних «твердих тіл» [3, с. 516], про вирощування рослин без насіння, про можливість виведення комах, риб, тварин і птахів із гнилі [3, с. 517]. Влада магії тут виявляється не лише в описах окремих фантастичних технологій, а й у бажанні досягти чогось величного та небувалого самим лише душевним прагненням.

Висновок. Отже, на наш погляд, постає доволі цікавим і повчальним матеріалом той факт, що утопія і утопічна свідомість є до певної міри спорідненими з магією. Основне, на наш погляд, полягає в тому, що і тут, і там діє непереборне бажання самим лише напруженням думки, певним вольовим прагненням і за допомогою слів отримати бажаний, проте звичайними шляхами неможливий результат. При цьому думка і воля сягають віддалених результатів, вільно проминаючи проміжні реальні лінії зв'язків. Позитивний момент такої природи магії та утопії, на мій погляд, виявляється у тому, що вони виконують спонукальну і заохочувальну роль: поселивши у свідомості людей привабливий та недосяжний образ, вони до певної міри породжують прагнення неможливе та недосяжне зробити можливим. У певному розумінні це форми трансцендування, базовані на силі людського духу.

Література

1. Бэкон Р. О тайных деяниях искусства и природы и о ничтожности магии / Р. Бэкон // Избранное. – М.: Издательство Францисканцев, 2005. – С. 415-474.
2. Бэкон Ф. Великое восстановление наук / Ф. Бэкон // Сочинения: в 2-х т. – Т. I. / Сост., общая ред. и вступ статья А. Л. Субботина. – М.: Мысль, 1991. – 590 с.
3. Бэкон Ф. Новая Атлантида / Ф. Бэкон // Сочинения: в 2-х т. – Т. 2. / Сост., общая ред. и вступ статья А. Л. Субботина. – М.: Мысль, 1972. – С. 487-524.
4. Бэкон Ф. Новый Органон / Ф. Бэкон // Сочинения: в 2-х т. – Т. 2. / Сост., общая ред. и вступ статья А. Л. Субботина. – М.: Мысль, 1972. – С. 5-222.
5. Знаменитая история монаха Бэкона, содержащая также чудеса, совершенные им при жизни... // Великие некроманты и обыкновенные чародеи; [пер. с англ. Н. Масловой, вступ. ст. Н. Горелова]. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – С. 71-130.
6. Кампанелла Т. Город Солнца [Электронный ресурс] / Томазо Кампанелла // Режим доступа: libok.net/writer/9635/kniga...tommazo/gorod_solntsa
7. Пучков А. А. Владимир Соловьев и Юлиан Кулаковский: Три встречи / А. А. Пучков // Культура антикварных несходств: Силуэты. Профили. Личины. Институт проблем современного искусства НАН Украины. – К.: Феникс, 2012. – С. 299-386.
8. Религиоведение. Энциклопедический словарь / Сост. И общ. ред.: д.филос.н Забияко А. П., к.филос.н. Красников А. Н., д.филос.н. Элбакян Е. С. – М.: Академический Проект, 2006. – 1256 с.
9. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.; Під заг. ред. В. І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
10. Токарев С. А. Ранние формы религии / С. А. Токарев. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
11. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. / Пер. с разных языков; сост. общ. ред. и предисловие В. А. Чаликовой. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с.
12. Уэллс Г. Современная утопия / Г. Уэллс // Завтра: Фантаст. альманах. – Вып. 1. – М.: Текст, 1991. – С. 120-130.
13. Энциклопедия мистицизма / Глав. ред. А. Семенов. Ред. коллегия Н. Дядьков (отв. ред.), Ф. Котов, П. Кусицкий, А. Щепкина. – СПб.: Изд-во «Литера». Изд-во «ВИАН», 1997. – 480 с.
14. Snodgrass M. E. Encyclopedia of Utopian Literature / M.E. Snodgrass. – Santa Barbara, 1995. – 644 pp.

Summary

Petrushenko O. Utopia and Magic: Foreshortenings of Correlations. Some characteristics of the utopia, that are not yet described in modern philosophic discourse, are given in the article. According to author's version, historical development showed us likeness between magic and utopia (utopian consciousness). The forms of magic's presence in same utopias are examined narrowly, but main attention is given to the points of principle likeness between utopia and magic attitude to reality: both utopia and magic are eager to achieve nearly unattainable aim with the help of concentration of mind and making use of language. Keywords: utopia, magic, due, desired.